

Sobre els orígens de l'agricultura

Joan Campàs Montaner

1. Formulació dels problemes.....	3
2. Principals interpretacions sobre l'origen de l'agricultura.....	4
2.1. La hipòtesi de Darwin (1809-1882).....	5
2.2. Vere Gordon Childe (1892-1957)	6
2.3. Robert John Braidwood (1907-2003).....	6
2.4. Ester Boserup (1910-1999) – Mark Nathan Cohen	7
2.5. La proposta del «Jardí de l'Edèn»	9
3. El sistema d'agricultura forestal.....	14
3.1. La dona a les societats horticultores	15
3.1.1. Pobles horticultors matrilineals	18
3.1.2. Pobles horticultors patrilineals	20
3.2. El paper de les dones a les societats patrilineals	23
4. El sistema d'agricultura intensiva	27
4.1. La dona a les societats agrícoles	28
5. Tribus i civilitzacions	35
5.1. Diferències entre tribus i civilitzacions	37
5.2. La societat primitiva està en guerra amb la guerra.....	40

1. Formulació dels problemes

«L'home cultural porta damunt la terra 2.000.000 d'anys; durant més del 99% d'aquest període ha viscut com a caçador-recol·lector. Fins els darrers 10.000 anys no va començar l'home a domesticar plantes i animals... L'homo sapiens va assumir una forma moderna 50.000 anys abans, pel cap baix, que aconseguís fer alguna cosa per millorar els seus mitjans de producció... Fins la data, la forma caçadora de vida ha estat l'adaptació de més èxit i més persistent mai assolida per l'home».

(R.B. Lee i I. Devore (eds): *Man the Hunter*, Chicago, Aldina, 1968. pag.3. Citat a M.N.Cohen: *La crisis alimentaria de la prehistoria*. Alianza ed. Madrid 1981. Col. AV nº 291, pag. 15)

«Precisament el que crida més l'atenció de l'agricultura primitiva és que es tracti d'un esdeveniment tan universal. Fa una mica més de 10.000 anys, pràcticament tothom vivia d'aliments silvestres. Fa 2.000 anys la immensa majoria de la humanitat vivia de l'agricultura. En els quatre milions d'anys d'història de l'Homo Sapiens, la generalització de l'agricultura es va realitzar en uns 8.000 anys (...) el problema no consisteix només a explicar els orígens de l'agricultura, sinó explicar com fou que tantes poblacions humanes realitzessin aquesta transició en tan poc temps. (...) No s'ha reconegut que, de fet, estem parlant d'un problema comú: per què les poblacions humanes escolliren l'agricultura com a estratègia millor que la caça i la recol·lecció i perquè les va escollir tanta gent en tot el món en un lapse breu...».

(M.N. Cohen: *ob. cit.* pag. 17)

Aquesta afirmació planteja un cúmul d'interrogants sobre els canvis culturals i econòmics de tanta importància com la que ja s'ha plantejat sobre l'origen de la societat humana.

En particular fa referència als orígens de la Revolució Neolítica que va presenciar la transició del sistema de caça-recol·lecció a l'agricultura i ramaderia com a principal mode de subsistència dels humans.

Si el sistema de caça-recol·lecció havia estat una forma d'adaptació tan exitosa durant tant de temps, per què es va abandonar aquesta adaptació?

Per què els humans deixaren de traslladar-se, s'establiren en poblats fixos i començaren a intensificar la producció d'aliments en espais cada cop més petits? Per què aquest fenomen es va produir en molts llocs diferents del planeta i en un període relativament curt de temps (uns 2.000 anys)?

L'adopció de l'agricultura, la ramaderia i el sedentarisme van provocar canvis molt peculiars: fou una readaptació important per part d'una espècie sense que es donessin, en contrapartida, excessius canvis biològics. Fou l'inici, tanmateix, de la primacia del domini del mascle? Es posaren en aquest moment els fonaments de la desigualtat sexual?

Solucionar aquestes qüestions vol dir començar a comprendre quina influència va exercir la nostra adaptació sobre el nostre sistema de vida.

2. Principals interpretacions sobre l'origen de l'agricultura

«El problema d'explicar els orígens de l'agricultura ha estat un dels focus principals de la investigació antropològica (...) Però (...) les nostres interpretacions es veien limitades per (...) un seguit de prejudicis teòrics profundament arrelats en la història de la nostra pròpia disciplina. Crec que es poden trobar dues fonts principals d'aquests prejudicis.

La primera d'aquestes grans influències fou la de Thomas Malthus (...). El seu model subratllava el caràcter fonamentalment dependent de la població com a variable que responia als límits que li imposava l'oferta disponible de menjar, i tendia a ignorar la possible importància del creixement demogràfic com estímul del canvi tecnològic i de l'augment de la producció d'aliments.

La segona gran influència (...) és la tendència a classificar les cultures humanes en grups netament delimitats que representen fases de l'evolució, i a més a definir aquests grups o fases amb criteris fonamentalment tecnològics: el tipus d'estrís manufacturats o, més endavant, els mètodes utilitzats en la recerca del menjar...

La combinació d'aquestes dues influències va dur l'antropologia a una visió unilateral de la relació entre la tecnologia i el creixement demogràfic. S'ha considerat que la tecnologia és una variable independent; s'ha interpretat que els canvis tecnològics, visualitzats tantes vegades com si s'esdevinguessin en ràfegues ràpides i revolucionàries, modificaven la capacitat de sustentació del medi ambient; d'acord amb aquesta interpretació, la població es limita a ajustar-se als nous límits en el sentit malthusià, sense tenir cap efecte considerable sobre el canvi tecnològic (...).

M.N.Cohen: *ob.cit.*, pàgs. 15 i ss

Anem a considerar alguna d'aquestes interpretacions.

2.1. La hipòtesi de Darwin (1809-1882)

Punt de partida: quina raó havia pogut incitar l'home a adonar-se'n que una planta podia créixer a partir de sembrar una llavor?

Supòsit: la variable que justifica l'origen de l'agricultura és el coneixement.

Argumentació: l'agricultura era la conseqüència inevitable de saber que una llavor plantada a terra es converteix en una planta.

Molta gent encara creu que l'agricultura és una forma de producció amb avantatges evidents, i que els humans l'adoptaren inevitablement quan en tingueren coneixement.

Crítica: sabem que inicialment l'aportació de cereals al proveïment d'aliments fou, relativament, poc important. El seu ús estava limitat per un seguit de problemes tècnics:

- la maduració del blat i l'ordi (per exemple) silvestres es produeix durant un període de tres setmanes a finals de la primavera, per tant, si havien de formar part de la dieta durant un període extens de l'any, havien d'ésser recollits en quantitats considerables.
- el processament de la collita demanava una important inversió de mà d'obra addicional.
- la tecnologia requerida era bastant complexa, atès que les llavors havien d'ésser netejades, torrades, esclafades, ventades, mòltes i cuites
- el transport de molins de mà seria especialment carregós pels grups amb un mode de producció nòmada de caça-recol·lecció

Contempla, doncs, l'agricultura com a part del procés natural de l'evolució cultural. Es considera l'agricultura com un nou nivell conceptual dependent, sobretot, de l'assoliment d'uns coneixements i uns avenços suficients. Però no s'explica per què es va adoptar l'agricultura amb preferència a la caça-recol·lecció. Simplement es partia del supòsit que l'agricultura oferia avantatges immediats, tan importants i obvis que qualsevol població humana, amb els coneixements pertinents, adoptaria la nova economia. Si no ho feia, era per la seva condició de primitius o salvatges.

2.2. Vere Gordon Childe (1892-1957)

Punt de partida: quines condicions pogueren forçar els humans a experimentar amb nous mitjans de producció? Fou el fracàs del sistema de caça-recol·lecció el que va obligar els humans a modificar el seu comportament?

Supòsit: la dessecació del Sàhara al final del darrer període glacial, provocà la concentració de tots els animals a les valls fluvials.

Argumentació: «teoria de l'oasi»: en aquest ambient tan favorable en el que hi creixien tot tipus de plantes, en practicar l'agricultura pogueren conviure amb els animals, proporcionant-los menjar a base de rostolls.

Crítica: Robert Braidwood, analitzant el pol·len i els sediments del Proper Orient, va arribar a la conclusió que no s'havia produït cap canvi en el medi ambient abans de l'aparició de l'agricultura; en particular, cap període de dessecació. Per tant, el model de Childe era incorrecte

Durant molt de temps, doncs, i influïts per les teories de Gordon Childe, se suposava que l'agricultura sorgia en resposta a alguna tensió o desequilibri que capgirava les pautes tradicionals de subsistència mitjançant la caça i la recol·lecció. Però es considerava que aquesta tensió vindria de fora de l'espècie humana, d'algun canvi ambiental. En particular, es donava molta importància als esdeveniments climàtics al final del Plistocè.

2.3. Robert John Braidwood (1907-2003)

Punt de partida: comparteix les hipòtesis darwinianes. El coneixement és un factor determinant.

Argumentació: la familiaritat dels humans amb el medi ambient al final del Plistocè va permetre adquirir consciència que posseïen el coneixement suficient per manipular el medi en benefici propi.

Es una teoria gradualista: instal·lats els humans en una àrea on hi havia blat silvestre, una consciència gradual –un llarg procés d'aprenentatge– de les possibilitats de

manipulació d'aquest blat, va dur els humans a l'agricultura. L'home desenvolupa l'agricultura perquè posseeix una major informació

Crítica: com explicar el cas de tribus que viuen on hi ha cereals silvestres i no són agricultors? Perquè són gent poc intel·ligent que els costa aprendre?

2.4. Ester Boserup (1910-1999) – Mark Nathan Cohen

Punt de partida: el creixement de la població com a factor principal que condiciona l'aparició d'innovacions tecnològiques

Argumentació:

«...em proposo argumentar que la població humana ha anat creixent al llarg de tota la seva història, i que aquest creixement és la causa, més bé que simplement el resultat, de gran part del “progrés” humà o del canvi tecnològic, especialment pel que fa a la subsistència. Encara que la caça i la recol·lecció constitueixen un mode d'adaptació que té molt d'èxit per als grups humans petits, no està ben adaptat per sostenir poblacions humanes grans o denses. Suggerixo, per això, que el desenvolupament de l'agricultura fou un reajustament que les poblacions humanes hagueren de fer com a reacció al constant augment dels seus components. Fa uns 11 o 12.000 anys, els caçadors i recol·lectors que vivien amb una gamma limitada d'aliments preferits, havien ocupat, pel creixement demogràfic natural i la consegüent expansió territorial, totes les parts del planeta que podien sostenir el seu estil de vida amb raonable facilitat. Suggerixo que a partir d'aquesta època, quan l'expansió territorial es va anar fent cada cop més difícil i menys atractiva com a mitjà d'adaptar-se al creixement demogràfic, es veieren obligats a fer-se encara més eclèctics en la seva recol·lecció d'aliments, a menjar coses cada cop menys agradables, i en particular a concentrar-se en aliments de baix nivell tròfic i gran densitat. En el període que abasta del 9.000 al 2.000 a.n.e. les poblacions de tot el món, que ja utilitzaven quasi tota la gamma d'aliments agradables disponibles, es veieren obligades a ajustar-se a nous augments dels seus nombres mitjançant un increment artificial, no dels recursos que preferien menjar, sinó dels que reaccionaven bé a l'atenció humana i als que podia fer-se produir el més gran nombre de calories comestibles per unitat de terra.

Aquest argument es basa en sis proposicions centrals.

1. S'adquirirà que l'agricultura no és només un concepte o comportament unificat, sinó una acumulació de tècniques utilitzades per augmentar la gamma o la densitat de creixement de determinats recursos; que aquestes tècniques, la majoria de les quals en diverses

combinacions diferents societats “caçadores i recol·lectores”, no representen una gran ruptura conceptual amb les pautes tradicionals de subsistència, i que per tant no és la ignorància, sinó més aviat la manca de necessitat el que impedeix a alguns grups fer-se agricultors.

2. S'exposaran dades per demostrar que l'agricultura no és més fàcil que la caça i la recol·lecció, i no ofereix una base alimentària de més qualitat i més agradable, ni és segura. De fet, l'agricultura només presenta un avantatge sobre la caça i la recol·lecció: la de proporcionar més calories per unitat de terra per unitat de temps, i per tant sustentar poblacions més nombroses; en conseqüència, només es practica quan ho requereix la pressió demogràfica.

3. Malgrat els models contemporanis de sistemes d'equilibri de les poblacions caçadores i recol·lectores que subratllen la seva estabilitat demogràfica i la seva tendència a assolir l'equilibri molt per sota de la capacitat màxima de sustentació dels seus recursos, de fet les societats humanes han anat en creixement al llarg de tota la seva història i han anat explotant progressivament els seus recursos fins al punt de necessitar l'elaboració constant de noves estratègies d'adaptació i la redefinició constant de les relacions ecològiques.

4. Les poblacions caçadores i recol·lectores frueixen d'uns mecanismes generalitzats i molt eficaços mitjançant els quals s'equilibra la pressió demogràfica entre unes regions i unes altres; que existeixen proves del funcionament d'aquests mecanismes entre les poblacions prehistòriques de caçadors i recol·lectors, i que per tant no és irraonable trobar una acumulació aproximadament sincrònica de pressió demogràfica en gran extensions del planeta, amb el resultat que la major part de la població del món “va inventar” o adoptar l'agricultura dins del mateix lapse de temps relativament breu.

5. Els esdeveniments que desembocaren en l'agricultura a les diverses parts del món revelen un paral·lelisme notable quan se'ls contempla amb una perspectiva temporal i geogràfica raonablement àmplia. Malgrat les variacions locals, aquest paral·lelisme sembla exigir que existeixi algun factor comú que contribueixi i actuï en aquestes regions.

6. El registre de l'home paleolític i epipaleolític, així com l'home preagrícola del Nou Món, es pot interpretar raonablement en el sentit que indica un creixement demogràfic bastant continu i una pressió demogràfica creixent en contextos preagrícoles, i que en cada cas l'adopció de l'agricultura no sembla que sigui més que una adaptació d'una llarga sèrie d'adaptacions ecològiques a l'augment de la població”

(M.N.Cohen: *ob. cit.*, pàgs. 15-30)

2.5. La proposta del «Jardí de l'Edèn»

Punt de partida: per què alguns pobles no practiquen l'agricultura?

Argumentació: perquè no en tenen necessitat en viure en un medi ambient ric. Els pobles no adopten l'agricultura si viuen en medis altament productius, on l'aliment és molt abundant. Simplement esdevenen sedentaris.

Es dóna per suposat que «la raça humana té més possibilitats de supervivència portant una vida sedentària que viatjant, i que, en igualtat de circumstàncies, on existeixi una oportunitat d'efectuar el canvi, aquest es durà a terme». (R.K. Beardsley, citat per L.Binford: *ob. cit*, pag. 216)

Es tracta del principi del mínim esforç: s'elegeix l'estratègia que tendeix a potenciar el treball que impliqui un esforç i risc mínims. L'home, doncs, es va fer sedentari perquè va trobar un petit «Jardí de l'Edèn», i el sedentarisme va estimular la intensificació de la producció o l'experimentació de formes de produir l'aliment suficient en els espais limitats situats al voltant d'un assentament permanent. I d'aquí, l'agricultura.

Crítica: el sedentarisme va ésser anterior a l'agricultura al Proper Orient, Mesopotàmia i Perú. A Nordamèrica i Mesoamèrica l'agricultura va precedir el sedentarisme.

En definitiva, en quasi tots aquests models interpretatius es plantegen dues idees directrius:

- l'adopció de l'agricultura requereix un considerable grau de sedentarisme.
- el canvi és vist com inevitable: sembla com si els humans estiguéssim predeterminats a practicar l'agricultura.

Anàlisi i argumentació

Sembla que tots els arguments citats comparteixen una mateixa actitud: el nomadisme, la mobilitat, respon a un mode de vida insegur, i per això els humans l'intenten suprimir. Sedentarisme equival a seguretat. Analitzem aquestes afirmacions.

Cap poble nòmada actual, des dels esquimals d'Alaska, als aborígens del centre d'Austràlia, passant pels !Kung de Botswana considera que la mobilitat sigui perjudicial. Què vol dir, per ells, tenir seguretat? Elegir correctament el proper lloc al

que aniran. Com es pot saber si una elecció és encertada? Només coneixent tot el que s'esdevé en una àrea molt extensa. Com més control es té sobre el territori, més coneixement tindrem per prendre decisions prudentes en funció dels recursos constatats en aquest territori.

- tota la informació és bàsica per saber com actuar en cas de canvis imprevistos.
- només es podrà sobreviure si es prenen decisions encertades sobre on s'ha d'anar

Per tant, la majoria dels desplaçaments responen no tant a la recerca de menjar, sinó al fet que se sap de l'existència d'aliments.

- si un lloc té abundància d'aliments, sempre s'hi podrà tornar
- per tant, la més gran mobilitat es produeix quan es té la més gran quantitat d'aliments
- i això està en contra del principi del mínim esforç de la teoria del «Jardí de l'Edèn».

Què fan quan un lloc té abundància de caça? Emprenen un viatge per veure què hi ha a l'altra banda del territori, que potser fa temps que no visiten, per veure què s'hi esdevé i obtenir informació. Si surt malament, poden tornar a la situació segura coneguda.

- pensem que del seu territori, que pot tenir entre 20 i 250 mil Km², coneixen els guals, les fonts d'aigua, els amagatalls d'eines, els rastres de caça....
- no romanen on es troben localitzats els recursos alimentaris, sinó que aprofiten aquesta circumstància per traslladar-se a altres àrees, a la recerca d'informació
- la forma de saber quines opcions tenen en cas de trobar-se amb problemes, és a través de la mobilitat, a través de la qual s'acumula un banc d'informació que permet seleccionar alternatives.

Per tal que un sistema esdevingui sedentari s'han de donar un conjunt de circumstàncies en les que una informació d'aquest tipus no sigui ja d'utilitat i l'opció de traslladar-se a territoris no ocupats deixi d'esser una alternativa realista.

Per tant, preguntar-se sobre l'origen de l'agricultura vol dir saber què podia forçar un grup d'individus a passar d'un sistema basat en un banc d'informació (caça-recol·lecció) a un altre basat en un banc de labor (agricultura)

Què va treure seguretat a l'opció del nomadisme? El creixement de la població i l'ocupació d'ecosistemes abans de la seva regeneració. Expliquem el procés amb un exemple:

- imaginem-nos un territori gran com Catalunya, que tenim dividit en àrees de recursos alimentaris (en funció del clima, de l'existència de recursos vegetals, de les zones migratòries dels animals...), a les que assignarem les lletres A, B, C, D, E, F, G i H. Suposem que aquest territori és ocupat per una sola banda de caçadors-recol·lectors, a la que anomenarem "X".
- si no existeix cap pressió demogràfica, el grup "X" anirà traslladant-se i ocupant el territori d'una manera seriada: d'A anirà a B, de B a C... Al final del cicle, el grup "X" tornarà a A, els recursos de la qual ja s'hauran regenerat (poden haver passat uns 40 anys)
- què passa si augmenta la població? Probablement el grup "X", a través dels lligams de parentiu i utilitzant relacions familiars, es fragmentarà en dos segments: "X" i "Y" (es donen molts casos històrics en que dos germans s'han separat amb les seves respectives famílies a la recerca de noves terres: un s'ha quedat a la zona que ocupava l'originari grup "X" i l'altra és el que ha marxat)

Com es produirà, a partir, d'ara l'ocupació del territori?

- "X" anirà d'A a B, de B a C, de C a D i de D a A; "Y", paral·lelament, anirà d'E a F, d'F a G i de G a H, per tornar a E. I és molt possible que els recursos no s'hagin regenerat, perquè en aquest cas el cicle d'ocupació del territori ha durat la meitat que en el cas anterior.
- a mesura que augmenti la població i es fragmentin els grups, existiran menys opcions per elegir, es restringirà la mobilitat.
- la reducció de l'espai obligarà al grup a dedicar-se a animals petits, perquè els grans necessiten per sobreviure un gran radi d'acció

- domesticaran animals (ovelles, cabres...) Per tant, la domesticació d'animals és anterior a la de plantes.
- recol·lectaran animals aquàtics. L'augment del sedentarisme potenciat per l'explotació de recursos aquàtics sembla haver precedit l'adopció de l'agricultura
- finalment, es domesticaran les plantes (que estan agrupades en espais de petites dimensions) i d'aquí l'agricultura
- en els llocs on no hi havia recursos aquàtics ni es domesticaren animals, la mobilitat seguia essent necessària per obtenir proteïnes animals, ja que l'agricultura només proporcionava calories. En aquestes circumstàncies el sedentarisme és posterior a l'agricultura.

L'agricultura intensiva és un sistema de producció altament eficient en poc espai

- s'afirma, doncs, que al final del Plistocè les zones del planeta aptes per la supervivència amb la tecnologia de caça-recol·lecció, estaven totalment ocupades per bandes que cada cop veien més reduït el seu espai territorial. Estem parlant, doncs, d'una superboblació relativa.
- la no possibilitat d'expansió va provocar el sedentarisme i la domesticació de plantes, perquè aporten més calories per unitat d'espai

Pel que fa a la zona oriental de Nordamèrica, pot demostrar-se, per exemple, que qualsevol grup de caçadors que es trobà forçat a subsistir a base de mol·luscs, a una època de l'any tan primerenca com el mes de febrer, es trobava només a un pas d'adoptar l'agricultura. En d'altres paraules, en aquells llocs on la pressió sobre els recursos és tan forta que arriba a limitar les provisions a la tardor i fa, per altra banda, que la caça escassegi durant l'hivern de manera que únicament puguin comptar amb els mol·luscs a principis de primavera, es donen les circumstàncies idònies per tal que en poc temps s'iniciï el conreu de blat de moro.

Resumint aquest plantejament, podem establir les següents idees directrius:

- els primers intencionalistes per comprendre l'aparició de l'agricultura, o la transició al Neolític, estigueren obstaculitzats per la creença que els caçadors-recol·lectors duïen una vida "desagradable, vil, embrutida" a la recerca angoixant de l'aliment, i que el nomadisme és negatiu comparat amb el sedentarisme

- ara sabem, però, que els caçadors recol·lectors frueixen de nivells més alts de salut i nutrició, i de molt més oci, que la majoria de pobles agrícoles
- però, l'opulència primitiva només es pot mantenir mitjançant una estricta limitació de la dimensió de la població
- tenim elements per pensar que la població del planeta va afrontar, a finals del Plistocè, una situació ecològica deteriorada i una creixent pressió demogràfica.
- el fet que la recol·lecció de llavors, que requereixen una complicada elaboració per a la seva transformació en farina, assumís tanta importància entre caçadors-recol·lectors pre-neolítics, suggereix que només podien mantenir un nivell de vida alt treballant més temps i més durament que els més opulents pobles del Paleolític Superior.
- per això interpretem la transició dels sistemes de caça-recol·lecció a l'agricultura i ramaderia com una "crisi prehistòrica en la producció d'aliments".
- sense les tècniques anticonceptives i abortives actuals, la limitació del creixement demogràfic només es pot assolir amb:
 - la continència sexual
 - la pròrroga del període de lactància a tres o quatre anys
 - els avortaments en condicions precàries i perilloses
 - l'infanticidi (sobretot femení)
- l'adopció del mode de producció agrícola hauria reduït la necessitat de recórrer a aquests remeis, costosos físicament i psicològicament, per alleugerir la pressió demogràfica causada per la crisi alimentària

Què soluciona, doncs, l'agricultura?

- permet la concentració de poblacions humanes en un espai més reduït
- redueix el cost de la criança dels nens: entre els caçadors-recol·lectors seguir tenint fills esdevé costós perquè cal transportar-los i perquè els nens no esdevenen caçadors eficaços fins a l'adolescència.

- amb l'agricultura, quan més gran és el nombre de fills, més plantes i animals es poden menar: els fills poden començar a treballar molt aviat en la plantació, rompuda i pasturatge i, així, poden «costejar-se» fàcilment la seva criança

Potser fou aquesta reducció en el «cost» per fill i dona el factor decisiu de la concentració inicial en la recol·lecció de llavors, fins i tot abans de la domesticació de plantes i animals; allibera les dones de l'esforç que suposa el transport dels nens durant llargs recorreguts i la dona ha de patir menys les dràstiques mesures del control de natalitat.

3. El sistema d'agricultura forestal

Informació bàsica

És una forma específica de producció neolítica que sovinteja a les selves tropicals, caracteritzada per tècniques de conreu itinerant pel foc (al final de l'estació seca es cremen els arbres i matolls del camp que es vol preparar per a la sembra; quan arriben les pluges es remou la terra per tal que la cendra la fertilitzi; per sembrar es fan forats on s'hi diposita la llavor). Es planten una gran diversitat de productes (blat, mill, mandioca, pèsols, mongetes, moniatos, nyames...) que, en madurar en èpoques diferents, proporcionen aliments frescos durant tot l'any.

El problema bàsic és la pèrdua de la fertilitat dels camps. Sovint, després de 3 o 4 anys, s'han d'abandonar i deixar en guaret, el que comporta que s'ha de preparar una altra àrea al bosc. Les terres abandonades són envaïdes per la vegetació i van recuperant la fertilitat. Les tornen a utilitzar al cap de 10-12 anys. És una agricultura de rendiments baixos però de productivitat alta, perquè el treball que s'hi realitza es poc.

És una agricultura de petita escala. Els espais artigats sovint són de menys de mitja hectàrea. A moltes regions una hectàrea conreada manté durant un any a una família de cinc a vuit persones. El conreu és de treball intensiu, és a dir, depèn en gran part de l'esforç humà, sense l'ajut d'animals i amb estris senzills. La quantitat d'hores que hi ha d'esmerçar és molt superior a la del sistema de caça-recol·lecció. Un estudi comparatiu entre agricultors forestals i caça-recol·lectors qüestionaria la idea tradicional que la "revolució neolítica" va representar un avenç cultural

És un sistema, doncs, que requereix un gran espai de terra llaurable.

- amb guarets de 8 a 10 anys, cada comunitat ha de tenir a la seva disposició molta més terra de la que està en explotació en qualsevol moment donat.
- consegüentment, la densitat demogràfica és més baixa que l'exigida per l'agricultura de regadiu (és d'uns 4 h/km²). La dimensió dels poblats és reduïda: entre 200 i 250 individus.

El creixement demogràfic pot representar una greu amenaça: si manca terra lliure per a l'expansió, l'augment de la producció s'ha d'aconseguir amb la reducció dels períodes de guaret, i amb això s'impedeix la total recuperació de les terres, amb el que es trenca l'equilibri home-naturalesa.

La distribució dels assentaments és dispersa, cosa que, a la selva tropical, no potencia la unificació política.

- els grups locals poden veure's condemnats a l'aïllament
- l'autoritat dels caps no arriba fàcilment més enllà del seu propi veïnatge
- no és fàcil, ni la coordinació ni cap organització complexa.

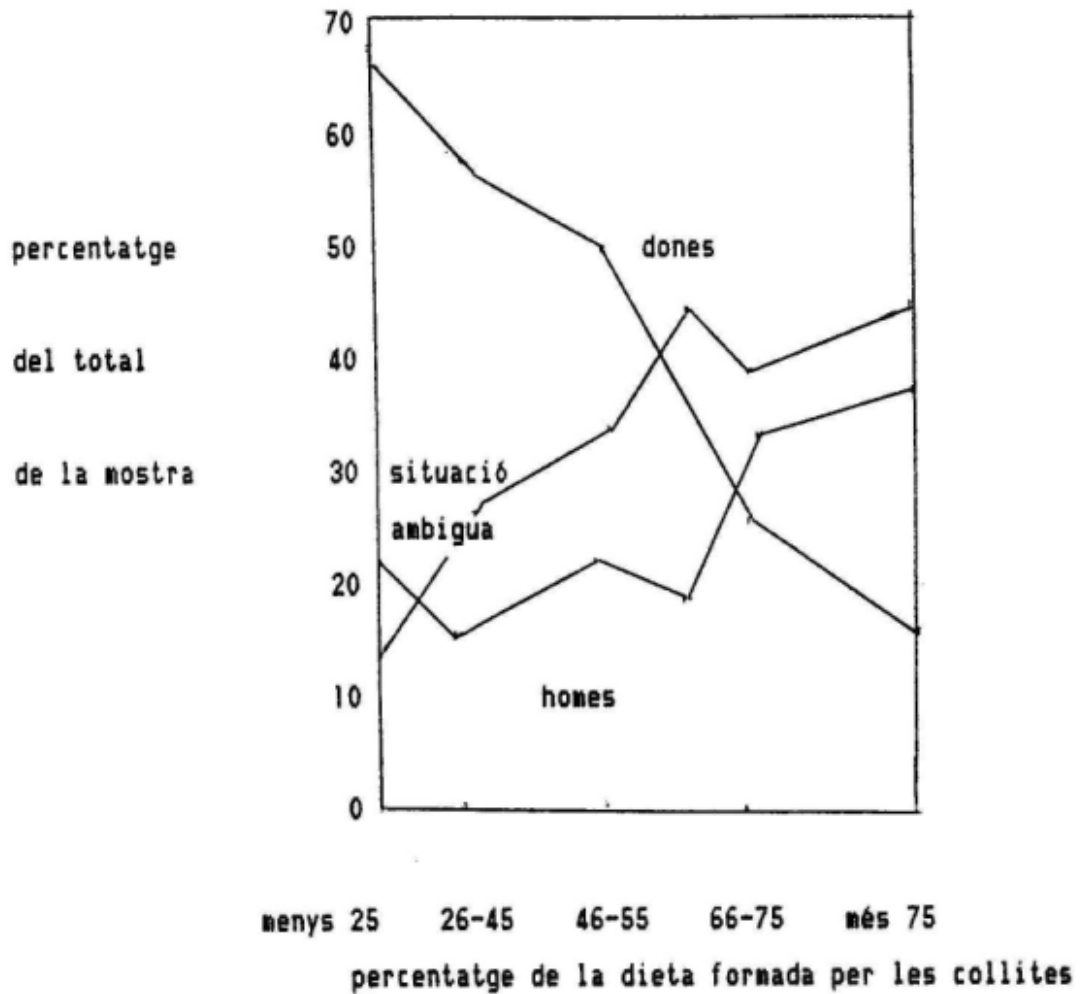
Anàlisi i argumentació

3.1. La dona a les societats horticultores

La qüestió que formulem d'entrada és: existeix alguna relació entre les variables del sexe i la productivitat en aquestes societats? A les 515 societats de la mostra, les dones dominen les activitats relacionades amb el conreu aproximadament en un 41%; en un 37% ambdós sexes estan equiparats i els barons són els únics cultivadors en només un 22% del total.

Això ens remet a una segona qüestió: en quins casos és més probable que siguin les dones cultivadores i en quins és probable que ho siguin els homes? Per respondre aquesta qüestió observarem les relacions existents entre la divisió sexual del treball i el grau de dependència respecte el conreu. Ho farem amb la següent gràfica:

Divisió sexual del treball agrícola de 515 societats horticultores en relació amb el grau de la seva respectiva dependència dels productes de conreu:

Interpretació:

- les dones tenen moltes probabilitats de dominar econòmicament les societats que no estiguin molt basades en les collites.
- quan els productes de conreu formen un 65% o més de la dieta, la freqüència de societats amb cultivadors exclusivament masculins és molt alta

Hipòtesi que podem formular a partir de les dades del gràfic: la divisió sexual del treball i el domini econòmic relatiu dels sexes té un índex crític en la diversa proporció en què les collites entren en el total de proveïments alimentaris. La participació de les dones en el conreu està en relació inversament proporcional a la importància de les activitats horticultores, mentre que la dels barons ho està en relació directa.

Si això és així, no és degut al fet que les dones siguin menys productives que els homes. Tothom està d'acord en el fet que l'horticultura va néixer com a conseqüència d'una gradual elaboració a partir de les activitats recol·lectores de les dones. El monopoli del conreu per part de les dones va durar fins que la necessitat de més mà d'obra comportà la incorporació de l'home.

- En totes les cultures, els homes realitzen les activitats de conreu que requereixen més grans esforços.
- A mesura que una comunitat té una més gran dependència dels productes de conreu, més necessita que siguin invertits els esforços laborals de tots els seus membres en les activitats agrícoles.

I quant més gran sigui la importància de les collites a la dieta, més probable serà que la intensitat i el treball ardu afavoreixin la participació majoritària dels homes.

Quina influència té la filiació en aquestes societats horticultores?

Contràriament al que s'esdevé a les societats recol·lectores, el tipus de filiació sembla tenir una influència importantíssima, en el cas dels horticultors, sobre la jerarquització del poder, la propietat i les posicions socials. El sedentarisme fomenta l'acumulació i emmagatzematge dels excedents de producció. De la mateixa manera que els béns mobles poden ser acumulats per tal d'obtenir un valor a canvi, en moltes societats patrilineals les dones són acumulades per la seva capacitat de parir molts fills. Per això el tipus de filiació de les societats horticultores pot ésser una variable important a l'hora d'avaluar la posició ocupada per les dones.

Trobem, però, horticultors matrilineals i horticultors patrilineals.

Les comunitats que concentren geogràficament a les dones emparentades i que dispersen els homes semblen facilitar l'adopció d'ambients que tenen recursos abundants i per als que no hi ha competència.

En canvi, la concentració dels homes i el sistema patrilineal semblen ésser una conseqüència de l'explotació dels recursos al màxim en competència amb altres grups.

3.1.1. Pobles horticultors matrilineals

Les societats matrilineals constitueixen només una quarta part de la mostra que utilitzem. Considerat el món primitiu en general, són minoria.

De totes maneres avui en dia encara s'ignoren els avantatges concrets que per a l'adaptació tenen els tipus d'organització matrilineal i patrilineal en el nivell horticultor.

Quines són les condicions concretes que afavoreixen la filiació dels cultivadors manuals a través de les dones? Existeix alguna relació causal entre la divisió sexual del treball i el parentiu?

- A les societats que donen importància als vincles de parentiu matrilineals, els grups de filiació estan integrats per dones i homes que tenen una mateixa avantpassada.
- Com que aquesta filiació només pot ésser transmesa per les dones als seus fills, els homes ocupen posicions perifèriques en la formació i continuïtat dels grups de filiació de la comunitat.
- El nucli femení d'aquests grups de parentiu sol romandre espacialment intacte i en relació amb drets específics per al conreu de la terra.
- La importància de la residència matrilineal per a l'estructura de les comunitats horticultores matrilineals és molt considerable.
- Els homes adults han d'abandonar la localitat del seu grup natal matrilineal quan es casen, per anar-se'n a viure amb les seves esposes.
- Els homes emparentats queden per tant distribuïts o dispersos entre grups uterins als que hi entren com estranys.
- Atès que les societats matrilineals practiquen l'intercanvi d'homes, les comunitats locals tenen líders polítics de grups diferents de parentiu.

- I, factor molt interessant, les unitats de parentiu dins d'una comunitat política matrilineal tendeixen a estar més estretament localitzades en l'espai geogràfic que les comunitats patrilineals.

Les conseqüències polítiques de la dispersió dels homes emparentats són molt importants: les societats que impedeixen la concentració espacial dels homes vinculats tenen un grau d'estabilitat política molt alt.

Les societats horticultores matrilineals semblen tenir, per tant, avantatges especials per a l'adaptació a ambients que permeten que l'organització social humana sigui molt estable.

- La matrilinealitat és idealment un sistema obert que dispersa, en lloc de consolidar, les seves fonts potencials de poder: els seus homes.
- Aquest tipus d'adaptació sembla donar-se quan els recursos són iguals o superiors als necessaris per satisfer les necessitats de la població existent, i quan la competència entre les comunitats que habiten en el mateix indret no existeix o no sovinteja.

En el sistema matrilineal la posició de les dones és molt rellevant.

- Tot i que l'autoritat pública és assignada als ancians de cada filiació, el poder real pot estar de fet concentrat a mans de les principals i més velles dones.
- Les dones poden tenir una influència considerable en l'adopció de decisions en el si de la comunitat quan domina el sistema matrilineal.
- Un exemple típic d'aquesta situació és el dels indis iroquesos.

3.1.2. Pobles horticultors patrilineals

Actualment, l'adaptació horticultora està dominada per les societats que estableixen la filiació a través dels homes. Ara bé, tampoc s'entenen encara del tot els avantatges que per a l'adaptació tenen els patrilineals.

- Les dones són les principals proveïdores de les societats horticultores patrilineals.
- Les dones dominen les activitats agrícoles en el 50% de les societats patrilineals de la mostra, i tenen una participació equivalent a la dels homes en un 36% addicional.
- El conreu exclusivament masculí es dona només en un 16% dels horticultors matrilineals i un 14% en el patrilineals.

Quins factors fomenten l'adopció d'un sistema patrilineal?

«Un fet especialment important és el desenvolupament de qualsevol forma de riquesa o béns mobles que els homes puguin acumular en quantitats considerables. Si compten amb aquest tipus de propietats, siguin ramats, esclaus, diner, o qualsevol cosa valuosa, els homes pròspers poden oferir als pares de les noies un preu per a l'adquisició de núvies que els induirà a separar-se de les seves filles. La concentració de la propietat a mans dels homes és un factor que facilita la transició a un tipus d'herència patrilineal en pobles que anteriorment havien seguit la regla de l'herència matrilineal, perquè ara els homes han conquerit el poder i els mitjans necessaris per convertir en realitat la preferència natural que els duu a transmetre les seves propietats als seus propis fills en lloc de fer-ho als seus nebots sororals. Tant la guerra com l'esclavitud o la integració política fomenten la residència patrilocal. La guerra augmenta la influència dels barons i els hi proporciona esposes captives (i, per tant patrilocal), així com botins que els permeten comprar més dones. L'esclavitud proporciona també un mecanisme de compra de dones i obliga a l'adopció del tipus de residència patrilocal. L'expansió política augmenta el poder i el prestigi dels homes i normalment estableix la regla de successió patrilineal, factors que fomenten la residència patrilocal».

(G.P. Murdock (1949), *Social structure*, Macmillan, Nova York. págs. 206-207)

Aquest text ens parla dels factors que fomenten l'adopció del sistema patrilineal, com l'acumulació de béns mobles, la guerra, l'esclavitud, la poligàmia i l'augment de la integració política. Nosaltres considerem, tanmateix, que el sistema patrilineal s'origina primordialment perquè és la forma més eficaç d'organització social en tipus específics de nínxols ecològics.

Ara bé, en quines condicions permet el sistema patrilineal una adaptació eficaç a les societats horticultores?

«A les comunitats agràries integrades per dones, un home que té més d'una esposa pot conrear més terra que el que només en té una. D'aquí que la institució de la poligàmia sigui un element significatiu en el procés del desenvolupament econòmic d'aquelles regions que tinguin terres conreables pel sistema de guaret i que encara no han estat utilitzades per ningú».

(Ester Boserup (1970), *Women's role in economic development*. G.Allen & Unwin. Londres. pag. 38)

Boserup afirma que la poligàmia és un sistema que permet augmentar la productivitat quan no pot assolir-se aquest objectiu amb l'arada o la contractació de ma d'obra.

Ara bé, quan convé augmentar la productivitat? Quan augmenta la població

Com hem indicat repetidament la densitat de població és molt important. Abans hem comentat que les societats matrilineals prosperen en l'estabilitat i la fomenten.

Si la població augmenta per sobre la capacitat de sustentació de l'ecosistema, la productivitat pot disminuir o bé perquè el nombre de camps cultivables es redueix per la necessitat de guaret, o perquè es conrea terra de guaret a la que no es deixa reposar encara que hagi disminuït la seva fertilitat. Quan es dona aquesta situació, per obtenir recursos suficients és possible que calgui recórrer a la competència amb grups veïns. De manera similar, en regions densament poblades de bosc, en les que sovintegen tant la bel·licositat com la patrilinealitat, la disponibilitat de terres conreables pot ésser un factor que fomenti la concentració residencial dels barons.

Mentre que els pobles horticultors matrilineals dispersen els seus grups de poder, els patrilineals concentren els barons emparentats de manera que es constitueixen nuclis

en potència explosius. Aquest fenomen és conseqüència de la superposició de grups militars i locals basats en el parentiu.

Atesa la manca d'un aparell estatal, els funcionaris esdevenen incapaços d'impedir enfrontaments hostils entre diversos grups familiars. Potser sigui aquest caràcter violent i competitiu dels sistemes patrilineals en el que radiquen els seus avantatges d'adaptació.

Mentre que les estructures matrilineals són dúctils i integradores, les patrilineals fomenten els impulsos d'adquisició i divisió interna.

Conclusió: La principal preocupació econòmica dels pobles horticultors matrilineals és la producció d'aliments per al consum directe. Sol donar-se en hàbitats de recursos molt abundants; s'exploten mitjançant l'horticultura zones molt grans de terres que després són deixades en guaret durant llargs períodes. No existeixen impulsos competitius perquè els terrenys conreables abunden i estan disponibles.

En canvi, els pobles horticultors amb sistema patrilineal solen viure en hàbitats molt menys favorables en els que cal una inversió molt superior d'esforços per tal d'obtenir resultats comparables. Les collites no solen excedir el mínim necessari per la subsistència. Es dona, sobretot, en zones del món amb densos boscos tropicals que semblen ser zones prohibides pel sistema matrilineal. Existeixen dos ingredients que semblen essencials: la naturalesa limitada dels recursos naturals i la dificultat d'aconseguir terres conreables, per una banda, i l'existència de molta competència amb altres comunitats que habiten el mateix indret, per l'altra.

Per tant, i tot i que moltes coses encara no estan clares, la transformació d'una societat matrilineal estable en una societat patrilineal menys estable o més dinàmica, és deguda a l'augment excessiu de la població o a la competència amb pobles veïns.

3.2. El paper de les dones a les societats patrilineals

Són també les principals conreadores. Però les relacions de la dona amb la terra no estan basades en la filiació sinó en el matrimoni. És a dir, un cop s'instaura la residència patrilocal i es dispersen les congregacions de dones emparentades, el focus del seu treball col·lectiu queda destruït. En lloc de conservar-lo, esdevenen productores econòmiques i apèndix domèstics dels seus respectius esposos.

El control de la terra i del repartiment de recursos passa de mans de les dones productores a les dels manipuladors i encarregats polítics de la nova economia. Els homes deixen de cercar suport econòmic en les dones per passar a cercar-lo entre llurs parents barons, que són ara qui proporcionen els factors de producció (terra, capital i treball en forma d'esposes) per a l'establiment i expansió de les seves empreses familiars.

La poligàmia és utilitzada com un mecanisme que permet augmentar la producció de les terres posseïdes per un sol baró.

Les diverses esposes del mateix home solen ocupar habitatges diferents, conreen diferents terrenys i deixen una part de la seva producció individual en un magatzem comunitari per dedicar l'altra al propi aliment, al dels seus fills i, per torn, al del marit.

- La riquesa d'un d'aquests barons amb moltes dones augmenta a mesura que creix el nombre d'esposes-proveïdores.
- L'acumulació d'esposes permet a més al baró obtenir drets sobre noves parcel·les de terra conreable i més gran quantitat d'excedents de la producció, que poden ésser acumulats o intercanviats.

Les dones tenen a les societats patrilineals la doble funció de productores d'aliments i de productores de fills, per això esdevenen valuoses com a propietat moble.

L'organització patrilineal, per tant, no només proporciona una estructura laboral que permet incrementar la productivitat, sinó que a més permet la creació de l'estructura militar necessària per defensar els recursos així acumulats.

A les societats patrilineals el marit adquireix drets *in genetricem*, és a dir, drets sobre la dona com a proveïdora de fills, abans que es consumeixi el matrimoni. Tots els fills que puguin sorgir d'aquesta unió pertanyeran després al pare. Aquest acord, negociat pel nuvi amb els membres del grup familiar del pare d'ella, sol quedar segellat quan es realitza el pagament de béns materials, de vegades molt considerables, que és el que s'anomena el preu per al núvia. Els dos patrillinatges n'obtenen un benefici: el del pare de la núvia, l'ingrés d'uns béns mobles; el del marit, el treball i els fills de l'esposa.

Sovint una dona jove només pot assolir la posició d'adulta quan pareix un nen, i de vegades només quan el fill és mascle. Fins aquest moment pot ésser tractada com una menor d'edat, i sovint es troba sota la supervisió d'una esposa més important o d'una sogra: la nora ha d'indicar respecte i submissió mitjançant una complicada etiqueta (això té la seva contrapartida en les relacions entre un home i la seva sogra)

D'aquesta manera, el sistema patrilineal i la patrilocalitat exigeixen que la dona abandoni la seguretat de la seva residència natal i adopti el paper d'estranya en la del seu marit. Allí, el camí que porta a una millor posició està empedrat d'obediència, diligència, productivitat i reproductivitat.

Les dones són excloses de les principals xarxes econòmiques fora de la llar, i amb això es troben cada cop més allunyades dels principals llocs de totes les altres institucions socials.

Conclusió: el sistema patrilineal s'adapta especialment bé als casos en què els recursos o l'accés a ells és objecte d'una alta demanda per la seva manca o la seva abundància. És una bona forma d'adaptació perquè organitza les comunitats al voltant de grups de tendència segregacionista o acumulativa de barons emparentats. Els patrillinatges i la patrilocalitat proporcionen una estructura que permet adquirir i protegir propietats que poden ésser acumulades. La principal funció de les dones és la de productores d'aliments i fills, però no per al seu propi llinatge sinó per al dels seus marits.

Pel que fa a la poligàmia no l'hem de veure com una institució molt favorable als barons, ni l'hem d'atribuir a la lascívia o luxúria del mascle: és, abans que res, una forma d'adaptació econòmica que no cerca primordialment oferir varietat sexual.

- Sovint les co-esposes frueixen de més llibertats individuals que les que solen tolerar-se tradicionalment a les definicions monògames del paper de la dona.
- Les co-esposes i els seus fills solen tenir habitatges separats que són visitades per torn pel marit per les relacions sexuals i entrega d'aliments.
- Aquestes unitats *matricèntriques* són autosuficients atès que frueixen dels fruits del treball de cada esposa en el terreny que se li assigna a ella exclusivament.
- L'esposa pot tenir dret a acumular tots els excedents que pugui produir per al seu us privat.
- Si existeix mercat, hi va a canviar el seu excedent per objectes per a ella i els seus fills.
- Una co-esposa és, essencialment, la seva pròpia proveïdora de primeres matèries i la seva pròpia empresària.

La institució de la poligàmia pot, per tant, donar oportunitat que les dones s'introdueixin en el centre de l'activitat econòmica de les societats patrilineals: l'adquisició, acumulació i control de béns mobles.

Aquest grau d'independència econòmica, aquesta llibertat d'acció, permet escapar a les dones dels rígids controls patriarcals. Aquesta llibertat pot mesurar-se també en altres camps, per exemple, la seva conducta sexual.

Tipus d'activitat sexual prematrimonial de les dones a 40 societats horticultores classificades segons el tipus de filiació.

Sexe prematrimonial	filiació matrilineal	filiació patrilineal	totals
Exclòs per edat molt jove	1	2	3
Permès: sense sanció si no hi ha embaràs	0	4	4
Tolerància completa sense sancions	8	10	18
Prohibit però amb sancions lleus	1	6	7
Exigència de virginitat	0	8	8
TOTALS	10	30	40

Interpretació: tot i que la mostra és molt reduïda, veiem que les societats matrilineals són tolerants davant la sexualitat prematrimonial femenina. En canvi, a les societats patrilineals no existeix una norma clara. En algunes hi ha llibertat sexual, en 2/3 s'exerceix un cert tipus de control. Això és degut a la importància que es dóna en els comunitats patrilineals a l'establiment de la paternitat.

Cal recordar que el matrimoni representa no tant una unió d'individus com de grups de parentiu. Per això les unions es fan sobre la base del parentiu i exclouen la noció occidental de l'amor romàntic. No ens ha de sorprendre, doncs, que entre els ba-ila de l'Àfrica sudoriental, una dona pugui tenir amants de forma pública; l'amant formalitza la relació sexual mitjançant un acord i pagament amb el marit de la dona, que sol ésser polígam.

Malgrat la manca de dades, podem formular una hipòtesi segons la qual les relacions extramatrimonials han d'ésser especialment freqüents a les societats polígames. Com que el marit legal és el *pater* de tots els fills que tingui una esposa durant el seu matrimoni, independentment de qui sigui el pare biològic, l'existència de l'amant no suposa una amenaça immediata contra la solidaritat de la família.

4. El sistema d'agricultura intensiva

Informació bàsica

La irrigació d'oasis fou probablement una de les formes primitives de l'explotació agrícola al nord-est i certes varietats de regatge foren conegudes dels pobles del neolític mesoamericà. Adaptada als grans sistemes fluvials a l'Egipte, Mesopotàmia i altres centres estratègics, la irrigació esdevingué amb el temps la base tècnica de moltes civilitzacions arcaïques.

Tanmateix, persistiren tipus més senzills d'agricultura hidràulica en el món primitiu: a les regions àrides o àdhuc en climes tropicals on les plantacions (per exemple, arròs) rebien grans aportacions d'aigua. Al sudoest americà, el regatge a petita escala de l'agricultura d'inundació constituïa la base principal dels indis pueblo. A Hawaii, a la construcció de dics, terrasses i canals es degué una proporció molt considerable de les possibilitats de subsistència dels indígenes.

Aquests són mètodes intensius de producció d'aliments. Les aigües de regatge augmenten la fertilitat i permeten conreus continus o quasi. El rendiment del treball invertit no és necessàriament més gran que en el sistema de tala i crema, però les collites són molt més grans. En no veure's obligats a practicar el guaret massa sovint, els agricultors de regadiu poden mantenir poblacions relativament denses.

Hem de recordar aquí la famosa «tesi hidràulica» de K.A. Wittfogel (*Oriental Despotism*, Yale University Press. Nueva Haven, 1957): manté que un sistema polític extensiu i centralitzat és una especificació funcional del regatge a gran escala. El treball col·lectiu ha de mobilitzar-se per a la construcció, la conservació i la protecció contra les inundacions de les grans obres hidràuliques. I això comporta una certa organització dels habitants: una societat dividida en un poderós sector burocràtic i uns pagesos sotmesos, la totalitat sota el domini d'un governant prestigiós que disposi d'autoritat il·limitada. L'expressió política completa de la irrigació a gran escala és una «societat oriental» despòtica, com l'Egipte faraònic, l'antic Perú o la Xina històrica.

Com a sistema de conreu, es basa en la presència d'alguna de les característiques següents: arada i animals de tir, irrigació a gran escala, bancals esgraonats. Permet explotar un gran nombre d'hàbitats i, per tant, les societats resultants són més heterogènies que en els altres nivells d'adaptació.

Cadascuna de les tècniques requereix una organització específica del treball, cosa que influeix en el nivell d'organització social. Així, l'ús de l'arada depèn de l'existència d'animals de tir (bous, mules...) i, sovint, la cria d'aquests animals requereix la presència d'un grup especialitzat, el qual exerceix el monopoli de la seva utilització.

L'agricultura, doncs, s'associa quasi sempre amb l'existència de classes socials i l'aparició d'una forma d'estat.

Anàlisi i argumentació

4.1. La dona a les societats agrícoles

En un seguit de zones com el nordest africà, el sudoest i el sudest asiàtic, l'Amèrica central i els altiplans andines, la contínua demanda d'una alta productivitat va fer desenvolupar diferents tècniques de conreu.

Els fems com adob orgànic, la tracció animal i l'arada i la irrigació artificial configuraren la base econòmica suficient per tal que es produïssin salts socioculturals bastant espectaculars, entre els quals està la primera civilització.

La demanda d'una productivitat cada cop més alta pot ésser la causa de la desaparició de l'horticultura matrilineal degut a l'aparició de noves pautes de localització masculina i de matrimonis polígams. Com veurem, les noves tècniques que permeteren incrementar la productivitat exigiren quasi sempre la participació activa dels homes en el conreu. Aquest fet va suposar una significativa ruptura amb la tradició, i els seus efectes sobre la posició de les dones foren tan grans que encara avui en dia vivim les seves conseqüències.

Mètode: ens cal ara veure el significat dels canvis econòmics que acompanyaren la transició de l'horticultura a l'agricultura. Compararem les societats agràries amb les horticultores per tal d'establir les diferències en els seus nivells de productivitat, densitat de població, complexitat política i divisió sexual del treball. Haurem d'esbrinar per què els homes usurparen a les dones el paper productiu, i haurem d'investigar les conseqüències socials de l'adopció d'un paper no productiu per part de la dona. Comprovarem que quan s'arriba a aquesta situació la pauta de domini social del mascle arriba a fer-se exagerada. Disminueix la grandària de les famílies i es fan més

patriarcals, i comença a formar-se una complexa mitologia sobre la inferioritat natural de les dones.

En parlar del Neolític ja hem explicat el paper de la dona en l'origen de l'agricultura. Recordem que l'estratègia econòmica de les comunitats humanes està estretament relacionada amb la densitat de població. Si augmenta la densitat de població, els drets a la utilització de les terres conreables tendeixen a ésser limitats més estrictament. Això afavoreix el desenvolupament de tècniques que alhora augmenten la productivitat dels camps conreats i conserven la seva fertilitat:

«Els sistemes de conreu femenins solen desaparèixer quan se substitueix el sistema de guaret pel conreu ininterromput dels camps mitjançant l'arada. El que s'esdevé sovint és que l'augment de la densitat de població impedeix que se segueixi utilitzant el sistema que requereix llargs guarets en els que la terra es deixa de conrear. Quan l'augment de la densitat de població porta a establir uns tipus de conreu en el que els guarets desapareixen o la seva existència es redueix a períodes molt curts, quasi sempre s'abandona també l'aixada per començar a utilitzar l'arada; quan la terra és conreada pràcticament sense cap solució de continuïtat, esdevindrà útil, i fins i tot necessari, fer una gran inversió inicial consistent a arrencar arbres i matolls, i anivellar el terreny, abans de començar amb arada».

(Ester Boserup (1970), *Women's role in economic development*, G.Allen & Unwin. Londres)

Per analitzar les característiques d'aquestes societats agrícoles prenem una mostra de 93 societats, on hi són representats des dels antics egipcis (un dels centres originals de la innovació), els amhara d'Etiòpia (que reberen les noves tècniques per la difusió de l'agricultura), i els espanyols (que, a través de l'expansió colonial, contribuïren a propiciar l'expansió d'aquestes tècniques milers d'anys després)

Comparació de la grandària de comunitats entre 43 societats hortícoles i 66 agrícoles

Grandària de la comunitat	horticultura		agricultura	
	nº	%	nº	%
Poblats (menys de 400 h)	34	79	16	24
Pobles (fins a 5.000 h)	5	12	14	21
Ciutats (més de 5.000 h)	4	9	36	55
TOTALS	43	100	66	100

Interpretació: les comunitats agrícoles no són simples exageracions de les horticultores. S'esdevé que el factor de més gran densitat de població, que precipita tant l'adopció de les tècniques intensives com el seu propi creixement, suposa un canvi qualitatiu, un autèntic canvi en l'evolució. A mesura que creix la població, creix també l'exigència de construir formes eficaces de control socioeconòmic. A la majoria de societats agrícoles, la centralització política i l'aparició de l'estat acompanyaren la transició a la fase de conreu intensiu.

Com l'agricultura va afectar la divisió sexual del treball?

Divisió dels sexes en el treball agrícola

Tipus de conreu	horticultura		agricultura	
	nº	%	nº	%
Femení	52	50	15	16
Masculí	17	17	75	81
Igualtat entre ambdós sexes	35	33	3	3
TOTALS	104	100	93	100

Per què societats tan allunyades en el temps i l'espai posen el pes del conreu a les espatlles dels homes? Simplement per raó d'eficàcia.

Mentre el conreu era de tipus extensiu o de guaret i no tenia massa importància en la dieta alimentària, les dones podien encarregar-se de les principals funcions reproductores. Quan les collites començaren a tenir una importància principal, i sobretot quan començaren a ésser obtingudes mitjançant mètodes de conreu intensiu que exigien considerables inversions de força i temps i havien d'ésser dutes a terme lluny del domicili, els homes esdevingueren els individus més adients per al conreu.

Però, quines són les conseqüències socials d'aquest canvi? Quan les societats que havien estat horticultores adopten el conreu intensiu, tant les dones com els homes canvien de funció econòmica.

Comparació dels tipus de família

Tipus de família	horticultura		agricultura	
	nº	%	nº	%
ampliada	--	--	--	1
ampliada per poligínia	27	26	12	13
ampliada i nuclear	18	17	42	46
poligínia	27	26	5	5
nuclear amb poligínia	26	25	12	13
nuclear monògama	6	6	20	22
TOTALS	104	100	92	100

Interpretació: notem aquí un brusc descens de la poligàmia. Atès que els homes esdevenen els principals conreadors, l'acumulació d'esposes deixa d'ésser un avantatge econòmic per esdevenir una càrrega. Existeix, doncs, una tendència que porta a les unitats domèstiques a reduir-se a una única parella conjugal. Aquesta segona tendència, la monogàmia nuclear, és fomentada tant per la nova divisió del treball com pel caràcter cada cop més urbà de les comunitats agrícoles.

Les famílies nuclears, bilaterals i neolocals sorgeixen com a forma d'adaptació econòmica sobretot quan es creen les grans ciutats. Aquestes unitats mòbils i

independents s'adapten perfectament a una economia de mercat en la que el mateix treball esdevé una mercaderia (el preu de la qual se'n diu salari, amb el que es compra el que es necessita pe viure).

Amb l'aparició i desenvolupament de les tècniques de conreu intensiu les dones són apartades del principal centre de producció per primer cop en el curs de l'evolució cultural.

Quin significat va tenir per les dones el veure's forçades a adoptar un paper exclusivament domèstic?

- Arreu aparegueren categories rígides en correspondència amb la nova divisió sexual del treball; amb aquestes categories es va establir una distinció clara entre la producció de béns per al consum i el treball relacionat amb la llar.
- Aquesta distinció conceptual del treball domèstic i extradomèstic va tenir com a conseqüència aïllar un sexe de l'altre i apartar les dones de la vida pública.
- La disminució de la mobilitat espacial de les dones és una de les principals característiques de l'adaptació agrícola.
- Sovint les dones son confinades de per vida entre les quatre parets dels seu domicili (és la pauta ideal dels pobles islàmics)
- La segregació de la dona sol ésser un signe de riquesa, ja que cal tenir criats per les feines domèstiques: si les fessin les dones haurien de sortir de casa, ni que fos per la compra.

«A les famílies de classe alta, les dones es troben confinades a casa i viuen a la part posterior del grup d'edificis, en el punt més allunyat de l'entrada. Només abandonen la seva residència en molt rares ocasions i àdhuc per aquestes poques vegades han de demanar permís als seus marits amb molta antelació. En aquests excursions solen anar acompanyades per criats que escorten les dones de posició alta durant tot el camí que hi ha, per exemple, fins arribar a la residència de la seva família paterna, encara que de vegades hagin de creuar per això mig emirat, quan la seva presència és requerida per a una cerimònia. Per altra banda, les dones pageses han d'anar al pou a buscar aigua dos cops al

dia, pel cap baix, i en alguns pobles això suposa una caminada d'alguns kilòmetres. Aquestes dones treballen en parcel·les que pertanyen als diferents membres de la seva residència durant les curtes temporades de conreu i venen menjars preparats... Les dones corrents aprofiten les ocasions en què poden allunyar-se dels seus marits per xerrar amistosament amb d'altres dones i també de vegades, naturalment, amb altres homes.

En quasi tots els seus aspectes, les relacions entre marits i esposes estan formalitzades. Eviten emprar el nom de l'altre a les converses i en públic les seves relacions es redueixen al mínim imprescindible quan hi ha altres persones amb ells. Les dones solen caminar darrera del seu marit quan els dos van junts a alguna banda i fins i tot quan estan al seu habitatge la dona ha de quedar-se sempre sense sortir del recinte. Quan el marit ha acabat de treballar sol asseure's al costat de la porta de casa seva. Quan arriba una visita, si el marit està dins surt immediatament a la porta, mentre que, simultàniament, l'esposa es retira fins al punt més allunyat. Generalment, les dones només tenen la companyia d'altres dones i els homes la d'altres homes. En molt poques ocasions he estat testimoni d'expressions públiques d'amistat entre un marit i una muller.

La tradició cultural ordena que els homes siguin els membres dominants de la societat i que les dones, sobretot les esposes, siguin submises. Això és islàmic però també típic dels kanuri. Està molt ben vist que la dona obeeixi a l'espòs i es mostri humil a la seva presència”

(Ronald Cohen (1967), *The Kanury of Bornu*. Holt, Rinehart & Winston. Nova York. pag.42-43)

Com calia esperar, la tendència de les societats agrícoles a aïllar les dones queda espectacularment reflectida en el terreny de la llibertat sexual. Vet aquí els tipus d'activitats sexuals prematrimonials i les seves sancions, tabulats per a 53 societats agrícoles.

Sexualitat prematrimonial	matrilineal	patrilineal	bilateral	totals
Exclosa per edat molt jove	0	3	0	3
Permesa: sense sanció si no hi ha embaràs	1	1	1	3
Tolerància completa, sense sancions	3	3	5	11
Matrimoni de prova: sancions si hi ha embaràs	0	0	1	1
Prohibit, però amb sancions lleus	1	5	7	13
Exigència de virginitat	0	12	10	22
TOTALS	5	24	24	53

Malgrat la manca de dades, sabem a partir d'estudis etnogràfics que les relacions extramatrimonials estan en general prohibides i que són greument sancionades. Algunes societats (i també alguns estats nordamericans) permeten que el marit o els homes emparentats amb ell matin a l'esposa descoberta en un acte sexual il·lícit, però les dones no solen tenir mai dret de represàlia si és el marit el descobert. Els homes poden divorciar-se molt més fàcilment que les dones...

Així doncs, les societats agrícoles prefereixen mantenir a les dones el més lluny possible de les relacions amb persones alienes a la llar. De fet, el seu valor per al marit pot dependre del grau d'innocència i misteri que sigui capaç de conservar. La segregació social dels sexes típica del conreu intensiu envolta a la dona d'un seguit de tabús.

Les conductes dels homes i les dones a les societats agrícoles són diametralment oposades per imposició cultural.

El terreny de la sexualitat és un dels exemples més dinàmics de la complementarietat dels papers. A mesura que la vida sexual de la dona és controlada per la societat, l'activitat sexual esdevé una obligació social allunyada simbòlicament de la satisfacció personal.

Per a les dones, l'exclusió de les activitats productives fora de la llar, l'aïllament espacial, la castedat prematrimonial i la frigidesa institucionalitzada van sempre units.

Atès que les activitats econòmiques i principals centres socials de la dona queden limitats per l'espai domiciliari, les dones esdevenen simples apèndix social dels seus pares i marits.

En desaparèixer els grans grups de parentiu amb vida comunitària, les dones queden aïllades i lluny de la seguretat i la identificació amb els grups de parentiu on nasqueren.

Les unitats familiars redueixen la seva grandària i augmenten la seva autosuficiència, i les dones passen a dependre dels seus marits per a la subsistència. Sovint, la independència econòmica es total.

Conclusió: posició general de les dones a la societat agrícola és de dependència institucionalitzada, subordinació i immaduresa política. La religió, la moral i la legislació ho recorden persistentment.

5. Tribus i Civilitzacions

Informació bàsica

Si el món actual està dividit en Estats nacionals que, més o menys, frueixen d'una certa independència, de manera similar fa milers d'anys el món es va dividir en associacions tribals. Amb l'impuls donat per l'agricultura i l'economia neolítiques, els pobles tribals dominaren bona part del planeta; el sistema de caça-recol·lecció esdevingué bruscament una estratègia marginal.

La història ha quedat decidida per la força econòmica. Això s'esdevé amb tanta regularitat que hom parla de la «lleï del predomini cultural»: el tipus cultural que desenvolupa més força i més recursos en un espai ambiental donat, s'hi estendrà en detriment de les cultures indígenes i rivals.

Aquesta lleï permetria explicar la història del triomf tribal neolític.

Els caçadors i recol·lectors, incapaços de crear la mà d'obra i l'organització necessàries per enfrontar-se als règims neolítics intrusius, no pogueren defensar els

medis ambients accessibles i fèrtils del seu món contra els agricultors i pastors, fora que els propis caçadors adoptessin la domesticació, superant la condició paleolítica.

En tot cas, un cop el conreu del sòl i l'economia agrària aparegueren, no va passar molt de temps abans que els recol·lectors itinerants d'aliments es trobessin reduïts a marges inhòspits i a intersticis d'un mapa neolític més gran.

En llocs aïllats i àmbits geogràfics remots, com els deserts, on la recol·lecció d'aliments proporciona rendiments més grans dels que subministrarien les tècniques neolítiques, va poder seguir subsistint el món paleolític. Però només com a fenomen històric secundari.

Tot això s'esdevingué molt ràpidament, si es considera des de la perspectiva total de la història humana. Els primers agricultors dels qui tenim restes arqueològiques ocuparen boscos montuosos i valls del Pròxim Orient en dates properes al 12.000 ane. Cap el 2.000 ane trobem ja comunitats neolítiques des d'Irlanda a Indonèsia. Al Nou Món la domesticació de plantes va començar una mica més tard: el producte principal, el blat de moro, va ser conreat per primer cop cap al 5.000 ane a Amèrica Central.

Quines hipòtesis hem fet servir en tot el que portem dit?

Hem enllaçat pobles i cultures tribals amb tècniques de producció neolítiques, com si aquestes s'acomodessin necessàriament a avenços evolutius que estan més enllà de les capacitats culturals dels caçadors.

És cert que la majoria dels membres de tribus són agricultors o pastors, i per això descendents del neolític; però, en realitat, no tots ho son.

A més, hom pot dubtar que la cultura tribal nasqués amb la revolució neolítica; potser va sorgir abans. Sabem que recol·lectors d'aliments poden assolir el nivell cultural mitjà de les comunitats neolítiques, si viuen en ecosistemes rics en recursos. Així doncs, on la naturalesa és excepcionalment rica, els caçadors i recol·lectors poden superar les circumstàncies culturals típiques d'aquella modalitat econòmica.

El neolític, per tant, no va gestar necessàriament la cultura tribal. El que va fer fou subministrar la tecnologia del domini tribal.

Les tècniques neolítiques equipen a les societats per transformar fecundament llurs medis ambientals. Les comunitats neolítiques no actuen en les mateixes limitacions naturals que les caçadores: la domesticació dels aliments permet als agricultors mantenir graus relativament alts d'ordre cultural en una varietat d'hàbitats geogràfics, mentre que els caçadors només poden fer-ho allí on la naturalesa subministra abundant aliment silvestre. Per tant, un procés general de la cultura primitiva a escala planetària va haver d'esperar fins la revolució neolítica.

El neolític fou el dia històric de les societats tribals. Però aquestes aviat s'eclipsaren en regions crucials. La civilització s'estava gestant ja en el 3.500 ane en el Pròxim Orient, i tribus neolítiques eren reemplaçades progressivament de la mateixa manera que abans elles havien reemplaçat als caçadors paleolítics.

Cap el 2.500 ane la civilització s'havia desenvolupat a la vall de l'Indus; cap el 1.500 ane ho havia fet al riu Groc de Xina, i cap el 500 ane a l'Amèrica central i Perú. Ja abans del segle XVI –l'època dels grans descobriments i de l'inici de la colonització– la distribució de la cultura tribal a Amèrica septentrional al sud del Canadà i al nord de la vall de Mèxic, al Carib i a l'Amazònia, a algunes parts d'Àfrica del sud del Sàhara, a l'Àsia interior i Sibèria i les illes del Pacífic.

Aquestes diverses regions integren el món tribal de l'antropologia cultural moderna.

5.1. Diferències entre tribus i civilitzacions

Les tribus són un esgraó de l'evolució cultural. Assimilaren de caçadors més senzills i cediren el pas a cultures més avançades a les que anomenem civilitzacions.

Però la civilització no és un progrés sobre la societat tribal simplement pel fet del seu poder dominant. La civilització és un avanç en organització, una transformació qualitativa del tipus cultural. En sentit ampli el contrast entre la tribu i la civilització és el de la guerra i la pau.

Una civilització és *una societat constituïda principalment per mantenir la «lleï i l'ordre»*.

La complexitat social i la riquesa cultural de les civilitzacions depenen de les garanties institucionals de la pau. Si manquen aquests recursos i garanties institucionals, els

membres de la tribu viuen en estat de guerra, i la guerra limita l'escala, la complexitat i la riquesa completa de la seva cultura i explica alguns dels seus costums més «curiosos».

En l'estat social de guerra, la força és un recurs utilitzable legítimament per tots els homes. No cal que hi hagi violència, però tampoc hi ha la seguretat del contrari. De fet, la lluita pot no ésser apercebuda per la tribu.

Els hopi, per exemple, és una de les tribus menys bel·ligerants de les que podem trobar; en canvi, la quotidiana violència interna dels EEUU té pocs paral·lelismes en la història. Però políticament els EEUU tenen un govern que impedeix que cadascú faci justícia pel seu compte, i així manté la pau. Els hopis, en canvi, no tenen cap autoritat política i moral sobirana, però si el dret a utilitzar la força i de «presentar batalla». Tècnicament, aquesta és la condició social interna de la guerra. EEUU és una civilització, mentre que la tribu hopi és una societat primitiva.

L'Estat diferencia la civilització de la societat tribal. El desenvolupament de la civilització fou no menys que una transformació qualitativa del sistema social.

Existeix algun element decisiu que marqui la línia divisòria del procés evolutiu? De moment no n'existeix cap. L'escriptura, per exemple, no constitueix una civilització. S'anomena als primitius «pobles preliterats» o «pobles de tradició oral», però la manca d'escriptura no els diferencia de manera exclusiva, com ho proven les civilitzacions nadiues, avançades i tanmateix il·letrades del Perú i de l'Àfrica occidental. Tampoc ho és la vida a les ciutats.

L'aplicació d'aquests criteris de civilització, escriptura i ciutats, es refereix principalment a la suposició preantropològica que els pobles primitius són essencialment rústecs. Tampoc ho és l'afinitat al territori (suposa que la societat primitiva està basada en el parentiu i la civilització en el territori)

Un Estat té un *Govern* autèntic, públic i sobirà, separat estructuralment de la població subjacent i situat per damunt d'ella.

El Govern és sobirà en virtut de la força que posseeix sobre els ciutadans. El dret a controlar la força esdevé privatiu del Govern.

Ningú està facultat per actuar per la força; únicament el Govern ho està per dictar les normes de l'ordre social i fer-les complir, amb el que la pau és una condició interna del sistema tal com està constituït.

Esquemàticament, un Estat o societat civilitzada és aquell en el que:

1. existeix una autoritat pública oficial, un conjunt de càrrecs públics que confereixen el govern sobre la societat.
2. la «societat en general», el domini d'aquesta autoritat governamental, està definida i subdividida territorialment.
3. l'autoritat governamental monopolitza la sobirania; cap altra persona o assemblea pot exercir el poder (o la força), excepte per delegació, autorització o consentiment sobirà.
4. totes les persones i els grups dins del territori estan, com a tals –pel fet de la residència dins del domini–, sotmesos al poder sobirà, a la seva jurisdicció i coerció.

Considerem doncs, l'Estat com el criteri de civilització.

Una civilització és una societat alhora compacta i dividida. La població és àmplia, potser diversificada ètnicament dividida per les seves activitats en ocupacions especialitzades i, pels interessos desiguals en els recursos del poder, dividida també en classes desigualment privilegiades.

Una societat tan àmplia, heterogènia i dividida, no pot subsistir sense mitjans especials d'integració. Si tothom fes el que considerés més adient per promoure i protegir els seus interessos, el sistema es desintegraria en un caòtic faccionalisme.

La riquesa cultural que anomenem civilització ha d'instituir-se en forma d'Estat. El que «manté a tothom atemorit», manté també les diverses parts de la civilització en ordre col·laboratiu, no abolint la violència, sinó fent-la il·legítima.

Allí on la força és patrimoni de cadascú, la societat es troba organitzada de manera inadequada per servir de base a un meticulós desplegament cultural. Vet aquí una clau per comprendre les limitacions comparatives de la societat tribal i la importància evolutiva de l'estat.

«La guerra de tots contra tots» és també un fet cert, malgrat que mai s'ha produït.

Els individus i subgrups de la societat tribal defensen el dret i la inclinació potencial a garantir-se per la força la seguretat, prosperitat i glòria. En aquest punt la guerra existeix, però principalment en forma de circumstància subjacent. De fet, els components de les tribus viuen en grups i comunitats emparentats en el sí dels quals les dissensions són generalment reprimides, i es beneficien també de les institucions econòmiques, rituals i socials que porten al bon ordre.

Parlar de guerra en aquest cas és posar al descobert, per l'anàlisi, tendències generalment amagades per poderoses imposicions del sistema cultural.

5.2. La societat primitiva està en guerra amb la guerra

En tant la guerra és implícita, l'establiment de la pau esdevé una necessitat explícita. No hi ha esperança de sobreviure fora que es reglementi la guerra. L'establiment de la pau és la saviesa de les institucions tribals.

Però no només les tribus han de controlar la guerra. També els caçadors-recol·lectors tenen regles pacifistes.

Tanmateix, el potencial bèl·lic augmenta amb l'avanç cap el tribalisme. Perquè? Les tècniques tribals de producció permeten alimentar més persones i mantenir poblacions més denses i concentrades. El nombre de conflictes possibles augmenta. Els recursos valuosos, estables i escassos, són definits per les tecnologies tribals: terres llaurables, existència de fusta per a l'explotació forestal, pastures i aigua pel bestiar. Hi ha també més mercaderies –i el sedentarisme fa més factible una certa acumulació de riquesa– i, per tant, més objectes susceptibles d'ésser robats o propensos a provocar disputes.

La guerra descobreix noves perspectives entre els membres de les tribus. La lluita tribal contra la guerra s'intensifica proporcionalment.

Considerem, ara, les relacions econòmiques. Per norma, a les societats tribals l'intercanvi es fa seguint certes restriccions. Sovint la competència i el guany s'exclouen, o per crear-se relacions amistoses, o per evitar-se les hostils.

En un gran nombre de transaccions tribals el benefici material es minimitza, fins el punt que els avantatges principals esdevenen avantatges socials, traduïnt-se el guany més en bones relacions que en bones coses. De vegades la gent es dona mútuament quantitats iguals de bens idèntics.

«El propòsit (...) era moral. L'objecte de l'intercanvi era originar un sentiment amistós entre les dues persones interessades, i si això no s'aconseguia, el propòsit esdevenia fallit».

(A.R. Radcliffe-Brown (1948), *The Andaman Islanders*. The Free Press. Glencoe, Illinois. pg. 84)

La finalitat no és el benefici: es la pau

Els intercanvis esdevenen tractats de pau. Les transaccions palesen la bona voluntat de viure i deixar viure. Fins i tot en algunes llengües de l'Àfrica Oriental *comerç o bescanvi* significa també pau.

«El pitjor és no donar regals. Si les persones no simpatitzen entre sí, però una ofereix un regal i l'altra ha d'acceptar-lo, l'acte fa nèixer la pau entre elles. Donem sempre els uns als altres. Donem el que tenim. Aquesta és la forma de conviure».

(L.Marshall: "Sharing, Talking an Giving: Relief of Social Tensions Among Kung Bushmen", a *Àfrica*, XXXI, 1961, pag. 245)

Considerem, ara, les relacions tribals en general.

Estan dominades pel parentiu. És aquesta una relació social de cooperació i no violència.

- Kindred (parentiu) té la mateixa rel que Kindness (benevolença); entre els Nure, parentiu és la paraula que significa pau; a les illes Fidji, l'expressió "tiko vakaveiwekani" (ésser –o viure com– parents) s'aplica a la condició de «viure en pau». El parentiu és una base fonamental del raonament pacífic humà (sovint, estranger equival a "no emparentat" i de vegades a "enemic": algú a qui et pots menjar).

- L'àmplia extensió de modismes sobre relacions de consanguinitat i grups de les societats tribals representa una altra manera de cercar la pau.

- El matrimoni és una estratègia institucional de primera importància en la lluita tribal contra la guerra.

Tant de les relacions econòmiques com de les de parentiu en podem treure una conclusió. El ritualisme a les tribus pot trobar-se vinculat amb la recerca de la pau.

«Les cerimònies són el lligam que manté unides les multituds, i si se suprimeix el lligam, les multituds cauen en la confusió» (Confuci)

Els rituals públics imposen, pel cap baix, una pau cerimonial i infonen un sentit de col·lectivitat i de dependència de cadascú amb els altres; això pot realçar-se amb una divisió cerimonial del treball: encarregant a cada grup d'una funció o pràctica ritual especial, de manera que la col·laboració es faci necessària.

Conclusió:

- S'ha volgut mostrar que les civilitzacions difereixen de les tribus per les seves institucions especialitzades, els seus Governos, que assumeixen sobiranament el poder i el dret de protegir el cos social i de mantenir la pau dins l'Estat.

- A les societats tribals no es nega al poble el control de la força; estan en la situació de guerra que parla Hobbes, situació fatal si no es refrena. Mancats d'institucions especialitzades pel manteniment de la llei i l'ordre, les tribus no tenen un altre remei que mobilitzar les institucions generals de les que disposen per fer front a l'amenaça de la guerra. Hom recorre aleshores a l'economia, al parentiu, al ritual i altres.

- En aquest procés, en assumir la funció política, les institucions tribals adopten formes i expressions particulars, però comprensibles com a combinacions diplomàtiques per mantenir un mínim de pau.

Aquest és el bon criteri de les institucions tribals.

(aquest apartat és un resum del llibre de M.Sahlins (1984), *Las sociedades tribales*. Barcelona. Labor. Col. Nueva colección Labor, 134. 3ªed. pags. 11-28